

Η Τήνος και το μάρμαρο

Του Αλέκου Ε. Φλωράκη

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ διάφορους ελληνικούς τόπους όπου άνθισε η λαϊκή λιθογλυπτική, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και το Πήλιο, τη Μάνη, τη Χίο, την Πάρο και τη Νάξο, η Τήνος αξιώθηκε μιάς μεγάλης τιμής: Να πρωτοστατήσει μετά το 1821 στην ανοικοδόμηση και τον καλλωπισμό τού ελεύθερου ελληνικού κράτους και ν' αναδείξει κορυφαίους εκπροσώπους τής νεοελληνικής γλυπτικής. Κι ακόμη να παραμείνει ως σήμερα το μοναδικό κέντρο όπου ο ήχος του μαντρακά δεν έπαψε ν' αντηχεί και το καλλιτεχνικό κλίμα να συντηρείται.

Ανανεώνοντας απ' τα χρόνια τής Βενετοκρατίας τη βαθιά ελληνική παράδοση

πάνω στο μάρμαρο, η Τήνος αναδείχτηκε το πιο σημαντικό κέντρο λιθογλυπτικής στην Ελλάδα. Η ανάπτυξη τής τοπικής μαρμαροτεχνίας συγκεντρώνεται γύρω από δύο μεγάλα κέντρα: Τα χωριά Πύργο και Ιστέρνια στην Όξω Μεριά, όπου και τα λατομεία μαρμάρου. Στην περιοχή αυτή, αντίθετα με τις άλλες περιοχές τού νησιού, οι κάτοικοι δεν είναι γεωργοί, αλλά τεχνίτες και ναυτικοί. Ολόκληρες οικογένειες καλλιεργούν κληρονομικά την τέχνη του μαρμαρογλύπτη και από δω ξεκινούσαν για τις περιοδείες τους.

Οι αφετηρίες τής τοπικής μαρμαροτεχνίας πρέπει να τοποθετηθούν στα χρόνια τής βενετσιάνικης κυριαρχίας.

Αν και το μέγιστο μέρος των λιθογλυπτών που σώζονται ανήκουν στο 18ο και 19ο αιώνα, η έναρξη τής ακμής τοποθετείται αρκετά πριν το 1720-1730 που θεωρείται ως σημείο αρχής του χρυσού 18ου αιώνα τής νεοελληνικής χειροτεχνίας. Από τον 17ο μόλις αιώνα, μαρμαράδες μαστόροι ακολουθούσαν τούς οικοδόμους σ' ολόκληρο το νησί, κατασκευάζοντας μαρμάρινα μέλη οικοδομών και διακοσμητικά ανάγλυφα, η συνδύαζαν και τις δύο ιδιότητες, (τού μαρμαρά και τού οικοδόμου), όπως συνάγεται από επιγραφές:

1662 ΗΡΧΕCΑ ΚΕ ΗΚΤΥCΑ ΤΙΝ Ε/ΚΛΙCΥΑΝ ΚΕ ΕΤΕΛΙΟCΑ ΤΑ ΜΑΡΜΑΡΑ

ΕΓΩ Ο/ ΙΩ ΑΠΕΡΓΗC ΚΟΝΤΟΦΡΑΝΤΖΕC(ΚΟΥ) 1664.

Η αρχή του 18ου αιώνα βρίσκει σε μεγάλη άνθηση την Τηνιακή μαρμαρογλυπτική. Τα τοπικά κέντρα ακμάζουν οικονομικά και πολιτιστικά. Ανάμεσά τους αναπτύσσεται έντονη άμιλλα, όπως και ανάμεσα στα εργαστήρια και στους μαστόρους, που συντηρεί τη δημιουργία και οδηγεί σε τελειότερες μορφές. Πολύ σύντομα η μαρμαρογλυπτική του νησιού θα σπάσει τα τοπικά όρια. Γίνεται πλανόδια και κατακτά ολόκληρο το συναλλακτικό κύκλωμα του ευρύτερου ελληνισμού. Οι τεχνίτες περιοδεύουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα στη νησιώτικη και τη στεριανή Ελλάδα, το Άγιον Όρος, τη Σμύρνη, την Κων/πολη, τα Βαλκανικά, τον Εύξεινο, τη Ρωσία, την Αίγυπτο. Απ' τις οικογένειες αυτές των μαρμαράδων θα βγουν αργότερα κορυφαίοι εκπρόσωποι της επώνυμης νεοελληνικής γλυπτικής, ο Χαλεπάς, ο Φιλιππότης, οι Βιτάληδες, οι Φυτάληδες, οι Σώχοι, οι Λυρίτηδες, οι Μαλακατέδες κ.α.

Συνεκτιμώντας ποικίλους παράγοντες μπορούμε να εντοπίσουμε τις αιτίες που οδήγησαν στη γέννηση του φαινομένου στα εξής τέσσερα σημεία:

α) Την αφθονία της πρώτης ύλης (μάρμαρο) που εξορύσσεται στην περιοχή ακριβώς όπου άνθισαν τα τοπικά κέντρα.

β) Τη διαμόρφωση κατάλληλων ιστορικών και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.

γ) Τον πολύπλευρο ρόλο των Βενετών (ευκαιρίες που πρόσφερε ή οικοδόμηση αρχοντικών, θετική θέση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην πλαστική, βενετσιάνικη καλλιτεχνική επιρροή, εντοιχισμός οικοσμήμων) και

δ) Την πιθανή προγενέστερη επιβίωση. Φαίνεται πιθανό να μη σταμάτησε ποτέ εντελώς μια στοιχειώδης εφαρμογή των τεχνικών του μαρμάρου, αν και οι μαρτυρίες που διαθέτουμε σήμερα δεν επιτρέπουν την τεκμηρίωση συνέχειας.

Αποδώ και πέρα ή τοπική μαρμαρογλυπτική φτάνει στη μεγάλη ακμή της μέσα στην ελληνική αναγέννηση του 18ου αιώνα. Με τη δημιουργία, αργότερα, του νέου ελληνικού κράτους και τις αλλαγές των κοινωνικών δομών, ο εργαστηριακός χαρακτήρας της διευρύνεται και ταυτόχρονα διαφοροποιείται. Οι τηνιακοί τεχνίτες χρησιμοποιούνται από ξένους και Έλληνες; αρχιτέκτονες, σχεδόν αποκλειστικά, για την ανοικοδόμηση τής πρωτεύουσας, τα μέγαρα, τις εκκλησίες και τις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων. Παράλληλα δουλεύουν και σ' άλλες ελληνικές πόλεις και στην Ερμούπολη .

Ας αναφερθεί ο Γεώργιος Βιτάλης από τα Ιστέρνια, πού άνοιξε το εργαστήρι του στην Ερμούπολη, κατασκευάζοντας εκεί πολλά μνημεία κι' ανάμεσα τους το τέμπλο του Αγίου Νικολάου και τον ανδριάντα του Κανάρη. Μέσα απ' αυτούς τούς μαρμαράδες ξεπηδούν οι πρώτοι μαθητές του Πολυτεχνείου και μεγάλος αριθμός καλλιτεχνών. Πολλοί μαστόροι, πού έρχονται απ' την Τήνο στην ' Αθήνα, ανοίγουν εργαστήρια και δημιουργούν ένα ισχυρό δευτερογενές κέντρο, πού λειτουργεί παράλληλα με εκείνα του νησιού. Έτσι, σε μία πρωτεύουσα δίχως καλλιτεχνική υποδομή, καλλιεργείται ζηλευτό καλλιτεχνικό

κλίμα. Παράλληλα όμως οι τηνιακοί μαστόροι τής Αθήνας, ζώντας και δουλεύοντας έξω από το χειροτεχνικό τους περιβάλλον, απομακρύνονται απ' την παράδοση και υιοθετούν αστικές και νεοκλασικές μορφές. Την ίδια ώρα στα αρχικά κέντρα, στο νησί, ή παράδοση αντιστέκεται. Διαγράφεται έτσι μια παράλληλη αλλά και διαφοροποιημένη πορεία, πού θα κρατήσει ως τα τέλη του 19ου αιώνα.

Σιγά-σιγά όμως ο αντίκτυπος των επιρροών, ή αλλαγή τού τρόπου ζωής και ή

αφαίμαξη ανθρωπίνου δυναμικού προς τα μαρμαράδικα τής Αθήνας πλήττει και τα ξωμερίτικα κέντρα. Βασική απασχόληση των μαστόρων είναι τώρα -μαζί με εργασίες καθαρά μαρμαροτεχνικές- ή κατασκευή τέμπλων, αμβώνων και άλλων εκκλησιαστικών αντικειμένων, μνημείων, προτομών κ.λ.π., συνήθως με άρτια τεχνική, αλλά όχι παραδοσιακού χαρακτήρα. Τα εργαστήρια κλείνουν το ένα μετά το άλλο.

Μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο έχουν μείνει μόνο τρία. Παρ' όλ' αυτά, ο Πύργος παραμένει ως σήμερα το μόνο κέντρο στην Ελλάδα που ακόμη επιβιώνει. Τα νταμάρια συνεχίζουν πάντα να βγάζουν το μάρμαρο. Στα εργαστήρια χρησιμοποιούν ακόμη παραδοσιακά εργαλεία. Από το 1956 λειτουργεί στο χωριό και «Προπαρασκευαστική Σχολή Καλών Τεχνών».

Είναι γνωστό ότι κάθε μορφή χειροτεχνίας είναι πρώτα πρακτική και μετά καλλιτεχνική. Στην Τήνο μαρμαροτέχνης και μαρμαρογλύπτης δεν ξεχωρίζουν σαν επαγγέλματα με σαφή όρια. Ο ίδιος «μαρμαράς» είναι ταυτόχρονα τεχνίτης και καλλιτέχνης. Στα ξωμερίτικα χωριά το μάρμαρο χαρακτηρίζει σε σημαντικό ποσοστό την τοπική αρχιτεκτονική κι ακόμη χρησιμοποιείται για την κατασκευή ορισμένων εργαλείων και οικιακών σκευών. Με βάση λοιπόν τη λειτουργική τους, τα προϊόντα της τηνιακής μαρμαροτεχνίας μπορούν να ταξινομηθούν σε εργαλεία-σκεύη, αρχιτεκτονικές κατασκευές και λιθανάγλυφα. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν το «κύλιντρο» για τη συντήρηση του χωμάτινου δώματος, τα «πετροτύρια» για το πήξιμο του τυριού, το «βόλι» τού ελαιοτριβείου πού σπάει τις ελιές, τα «ξινάρια» απ' όπου αναβλύζει τó νερό τής βρύσης, οι γούρνες, οι σκάφες, τα γουδιά.

Στις αρχιτεκτονικές κατασκευές περιλαμβάνονται οι επενδύσεις και τα φέροντα

στοιχεία της οικοδομής, με εφαρμογή τόσο στην κοσμική, όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονικής «πλακοστρώματα», ορθομαρμαρώσεις, κολόνες, κορνίζες, προστώα, μπαλκόνια, φορούσια, πεζούλες, σκάλες, πορτοσιές, αετώματα, πηγαδοστόμια κ.λπ., ή τέμπλα, άμβωνες, δεσποτικοί θρόνοι, προσκυνητάρια, σταυροί, καμπαναριά. Τα τελευταία είναι από τα πιο χαρακτηριστικά μαρμαρίνα οικοδομήματα των τηνιακών μαστόρων, με σημαντική διάδοση και έξω απ' το νησί. Συχνά ό κορμός διακοσμείται με ανάγλυφα σχέδια, ενώ στην κορυφή καταλήγουν σε ημισφαιρικό θόλο εν είδει στέμματος και επιστέφονται με σταυρό.

Ως λιθανάγλυφα χαρακτηρίζονται επιφάνειες που φέρουν γλυπτό διάκοσμο, είτε πρόκειται για πλάκες, είτε για διακοσμημένα τμήματα αρχιτεκτονικών κατασκευών. Σ' αυτά συγκαταλέγονται:

α) Οικόσημα: Ξεκινούν απ' την περίοδο της Βενετοκρατίας. Μετά την αποχώρηση των Βενετών, οι ντόπιοι πρόκριτοι κληρονόμησαν τη συνήθεια και πολλές φορές τα ίδια τα οικόσημα πού άφησαν οι πρώτοι. Οικόσημα έχουν και οι δυτικοί Επίσκοποι τού νησιού. Όλα είναι κατασκευασμένα από ντόπιους μαστόρους.

β) Ύπερθυρα και περιθυρώματα: Συνδέονται άμεσα με τη σημασία της εισόδου πού, για τη λαϊκή πίστη, είναι το πιο ευπρόσβλητο σημείο τού σπιτιού από τα δαιμονικά όντα. Φέρουν φυλακτικά-αποτρεπτικά σύμβολα και διακοσμητικές παραστάσεις. Στα περιθυρώματα

«πορτοσιές», ό διάκοσμος μπορεί να συγκεντρώνεται μόνο στο «ανώφλι», ή να επεκτείνεται και στις παραστάδες.

γ) Φεγγίτες: 'Αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία υπερθύρων και είναι από τα πλέον χαρακτηριστικά έργα των Τηνιακών μαρμαράδων. Πρόκειται για ημικυκλικές, διάτρητες πλάκες με ανάγλυφες παραστάσεις, πού προέκυψαν απ' την ανάγκη να καλυφθούν τα τόξα πάνω απ' τα πορτοπαράθυρα της οικοδομής . Άλλες φορές αντιστοιχούν απευθείας σε μικρά παράθυρα, οπότε έχουν σχήμα ορθογωνικό ή τετραγωνικό. 'Η λειτουργική τους είναι τριπλή~ φυλακτική, πού υπαγορεύεται από την ιδιότητά τους ως υπέρθυρα, διακοσμητική και πρακτική, αφού απ' τα διάτρητα μέρη τους αφήνουν το φως να περνά στο σπίτι, όταν τα κουφώματα είναι κλειστά.

δ) Αρχιτεκτονικές πλάκες: Είναι πλάκες ανάγλυφες, εντοιχισμένες; σε διάφορα σημεία των εξωτερικών τοίχων σπιτιών και εκκλησιών. Οι κοσμικές φέρουν συχνά επιγραφές με τη χρονολογία κατασκευής τού κτίσματος και το όνομα του ιδιοκτήτη. Οι εκκλησιαστικές φέρουν ανάλογες χρονολογίες και ονόματα αφιερωτών ή τού αρχιτέκτονα. Τις περισσότερες φορές εικονίζουν τον τιμώμενο άγιο με σημασία δηλωτική, αλλά και φυλακτική. Στην ίδια κατηγορία μπορούν επίσης να ενταχθούν ομφάλια και άλλες πλάκες στα δάπεδα των ναών.

ε) Βρύσες: 'Η βρύση θεωρείται χώρος πού προστατεύεται από υπερφυσικές δυνάμεις, αφού ένα τόσο πολύτιμο αγαθό, όπως το νερό, ήταν φυσικό να συνδεθεί από νωρίς με τη λατρεία. Με τις δοξασίες αυτές συνδέονται και τα θέματα των ανάγλυφων της βρύσης. Εκφράζουν την προσπάθεια μόνιμης αποτροπή; τού κακού, ή εξευμενισμού του στοιχείου της πηγής (σταυροί, αγιογραφικές παραστάσεις, αποτρεπτικά σύμβολα, θυμιατήρια, άνθη και καρποί προσφορά; κ.ά.).

στ) Ταφόπλακες: Μαρμάρινες πλάκες με διάκοσμο ενδεικτικό των λαϊκών αντιλήψεων για το θάνατο και τον κάτω κόσμο, οι ταφόπλακες παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, Χαρακτηριστικά τους θέματα είναι τα σύμβολα της ματαιότητας των εγκοσμίων (κόκαλα, νεκροκεφαλή) και οι σχετικές επιγραφές, συνθέσεις, άνθη σε μόνιμη προσφορά και επαγγελματικά σύμβολα-εργαλεία τού νεκρού.

ζ) Παιδικά χαράγματα: Πρόκειται για γυμνάσματα παιδιών, χαραγμένα στις μαρμαρόπλακες των δρόμων τού Πύργου. Είναι ενδεικτικά τού κοινωνικού προτύπου των παιδιών ενός ειδικευμένου κέντρου: να γίνουν καλοί μαστόροι. Παρουσιάζουν καθημερινά θέματα με

πρωτογονισμό και αφοπλιστική αφέλεια.

Τα λιθόγλυπτα της Τήνου είναι όλα σχεδόν μαρμάρινα, χαμηλά η βαθιά ανάγλυφα, αλλά και εγχάρακτα, έσώγλυφα και διάτρητα, σε διάφορες αποχρώσεων, ανάλογα με το λατομείο απ' όπου προέρχεται το υλικό. Υπάρχουν και λίγα παραδείγματα ολόγλυφων έργων, ή σπανιότητά τους όμως επιβεβαιώνει το γενικό κανόνα της νεοελληνικής ή λιθογλυπτικής, που αποφεύγει την περίοπτη πλαστική, ακολουθώντας τη βυζαντινή κληρονομιά. Το ίδιο σπάνιος είναι και ο επιχρωματισμός τους, σε αντίθεση με άλλες ελληνικές περιοχές. Άσπρο και μαύρο, φως και σκιά, αυτή είναι η χρωματική έκφραση του αιγαιοπελαγίτικου χώρου.

Τρεις είναι οι θεματολογικές και τεχνοτροπικές αφετηρίες της τηνιακής (όπως και γενικότερα της νεοελληνικής) μαρμαρογλυπτικής: Η βυζαντινή παράδοση,

ανατολικές επιδράσεις και δυτικές επιρροές. Η επίδραση της Ανατολής αναπτύσσεται σε δύο φάσεις. Την πρώτη φορά ξεκινά από τους αρχαίους ανατολικούς λαούς και, διαμέσου της αρχαιοελληνικής και της βυζαντινής τέχνης, φτάνει στις νεότερες μορφές (δράκοντες, γλάστρες με σχηματοποιημένα φυτά, δέντρο της ζωής, αθάνατο νερό, εραλδικά λιοντάρια, σφίγγες) και τη δεύτερη από την επαφή ελληνικού και μουσουλμανικού στοιχείου. Η μουσουλμανική επίδραση έρχεται έμμεσα στην Τήνο (αφού δε σημειώθηκαν τούρκικες εγκαταστάσεις) σαν συνέπεια της γενικότερης παρουσίας των Οθωμανών και του σημαντικού αριθμού προσφύγων από τουρκοκρατούμενες περιοχές που εγκαταστάθηκε στο νησί. Εντοπίζεται σε ορισμένα φυτικά και διακοσμητικά θέματα και κυρίως στο λεγόμενο τουρκομπάροκ (πιο πολύ σε βρύσες). Από την άλλη μεριά, οι δυτικές επιρροές είναι πολλές, αποτέλεσμα της μακροχρόνιας συνύπαρξης με το λατινικό στοιχείο.

Αν και η παρουσία του δυτικού μπαρόκ γίνεται πολύ επίμονη, ή αφομοιωτική δύναμη του ελληνισμού έντυσε τα ξένα δάνεια με το αιγαιοπελαγίτικο Φως.

Διαφύλαξε το μεταβυζαντινό στοιχείο, δημιουργώντας μια ιδιότυπη σύνθεση. Πλάι στις πιο πολύπλοκες συνθέσεις μπαρόκ αφθονούν τα παραδοσιακά θέματα:

Ο σταυρός, το θυμιατό, οι κληματίδες, το φίδι, ο δικέφαλος; αετός, το κυμάτιο,

το ημικύκλιο, ή τοξοστοιχία, τό σχοινί, τα ηλιακά σύμβολα, ή πεντάλφα, οι καβαλάρηδες, οι βρακοφόροι φρουροί, τα πουλιά, τα καράβια, τα σχηματοποιημένα θέματα, το ψάρι, το αυστηρό ανθοπλόκαμο, ή ανθρώπινη κεφαλή, κάποτε μάλιστα και μορφολογικά στοιχεία, όπως ή αυστηρότητα τής γραμμής, ή έλλειψη περιττού διακόσμου, ή περιορισμένη πτυχολογία. Εξάλλου, πηγές έμπνευσης; στάθηκαν συχνά ή Καινή Διαθήκη, τα συναξάρια των αγίων, τα λειτουργικά κείμενα, το δημοτικό τραγούδι, ή λαϊκή θρησκεία και ή καθημερινή ζωή.

Κοντά 5000 χρόνια αντηχεί ή ελληνική σμίλη σ' αυτές τις θάλασσες. 'Από τα κυκλαδικά ειδώλια και το κλασσικό θαύμα, ως το βυζαντινό ανάγλυφο και τον Τηνιακό μαρμαρογλύπτη, ή ίδια Ελλάδα χτυπά στο σφυγμό της πέτρας και τραγουδά με καμάρι στο τραγούδι τής κοπελιάς:

Εμένα το πουλάκι μου δε σπέρνει, δε θερίζει,

μόνο το μαντρακά βαστεί και μάρμαρα σκαλίζει.

Αμπέρι μου των αμπεριώ, στολίδι των παλικαριώ.